

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

128:3. 2008

Syndens straf og mandens ære

Danske tolkninger af krigen 1611–1660

Av Gunner Lind

Lørdag den 11. juli 1629, et par timer efter solopgang, gik bondekonen Ingeborg Hansdatter ud for at luge noget hør som hun havde ladet så i sin kålhøve.

Da hørte hun en røst som sagde til hende: Hvorfor frygter du sådan? Da så hun sig om til siden, og blev var i græsset hos sig ved den højre side at der sad et smukt, dejligt hoved med hænder og fødder alene, som var så klart skinnende at hun glædede sig derved, og det talte til hende og sagde: Frygt dig ikke [...]. Jeg er den levende Guds sendebud. Nu skal du gå til herredsprovsten [...], og skal han sige til menneskene at de har ikke hidintil rettelig bedt som de skulle, så har de ikke heller fået, og ikke set, så har de heller ikke fundet, og ikke banket, så er dem og ikke opladt. Derfor har og den levende Gud hårdelig straffet dem i denne fremgangne tid med deres fjender, som var mennesker lige som glubende ulve og løver. Men Gud har hørt deres skrig og råb, og uddrevet dem af landet og riget, men de har hartad forglemt at takke ham derfor, og bruge der tilmed mange slags synd på ny, tyveri og mord, had og avind, gerrighed og andet sådant. [...] Så at uden man omvender sig, da vil og Gud straffe med hunger og dyr tid.¹

Så gav budbringeren Ingeborg et brev i hånden, som straks blev fuld af blod. I brevet var tegnet et blodigt sværd og et ris (figur 1).

Synden og straffen: en hegemonisk tolkning

Ingeborgs vision gengiver en vigtig tolkning af krigen i første halvdel af 1600-tallet. I centrum stod forestillingen om Guds straf. Riset og sværdet var symboler på den. Sværdet var ikke en soldats våben, men et bøddelsværd med

1. Jens Andersson, *En selsom Siun med paamindelse [...] Skeed i Judland i Wiborg Stict [...] nu i Julij Maaned Aar 1629*, København 1629, u.p. Min normalisering af retskrivning her og i følgende citater. Forkortelser af titler på 1600-tals skrifter markeres ikke hvis forkortelsen er i titlens slutning.

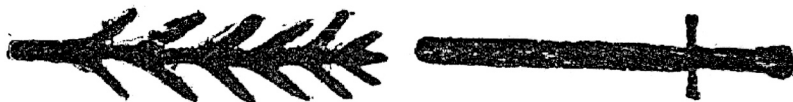
Gunner Lind, f. 1953, är professor i tidigmodern historia vid Köpenhamns universitet. Han har publicerat *Hæren og magten i Danmark 1614–1662* (1994) och ett sextiotial artiklar, i huvudsak om krigsväsen, sociala eliter och patron-klient-förhållanden under tidigmodern tid.

Adresse: Københavns Universitet, Afdeling for Historie, Njalsgade 80, DK 2300 København S.

E-post: lind@hum.ku.dk

uct. Datum Bierding ut supra.

Jens Andersson/egen
Hånd.

Hæc ita ex ipso avtographo fæminæ
dato rubricâ depinxi.

Ch. J. R.
S. A.

Figur 1. Billedet som keruben gav Ingeborg. (Efter Jens Anderssen 1629).

stump spids. Fjendens krigsfolk var redskaber i den straffende Guds hånd. Krigen hørte retorisk hjemme i en treenighed med analoge egenskaber: krig, pest, hunger. Således også hos Ingeborg, selv om kun krigen var aktuel.

Denne tolkning er vidt udspremt overalt i den kristne verden, både før og efter denne tid. Den er udpeget som den vigtigste i Tyskland; og den spinkle eksisterende forskning gør det ret sandsynligt, at den også var det i Danmark.² Den var en del af en vigtig kristen tankegang, nemlig at det onde findes i verden, trods Guds godhed, på grund af menneskenes synder. Pest, hunger og krig var kollektive straffe for synden og skulle afvendes af kollektiv anger og bod. For os i dag er krigen en afviger i straffens treenighed, fordi krig består af menneskelige handlinger, mens pest og hunger er knyttet til samspillet mel-

2. Anton Schindling, "Das Strafgericht Gottes: Kriegserfahrungen und Religion im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation im Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges", i Matthias Asche & Anton Schindling (red.), *Das Strafgericht Gottes*, Münster 2001, s. 11–52; Silvia Serena Tschopp, *Heilsgeschichtliche Deutungsmuster in der Publizistik des Dreißigjährigen Krieges*, Frankfurt 1990, s. 277–312; Sebastian Olden-Jørgensen, "Krigens viser – pønitense, patriotisme og ironi i Trediveårskrigens danske skiltingsviser", i Lars Bisgaard m. fl. (red.), *Krig fra først til sidst*, Odense 2006, s. 99–121; Gunner Lind, "Interpreting a lost war: Danish experiences 1625 to 1629", i Franz Brendle & Anton Schindling (red.), *Religionskriege im alten Reich und in Alteuropa*, Münster 2006, s. 487–510. For Sveriges vedkommende er temaet udpeget som en vigtig komponent, men en komponent, i officiel propaganda; Anna Maria Forsberg, *Att hålla folket på gott humör: informationspridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680*, Stockholm 2005, s. 287, 292.

lem menneske og natur. Men i 1600-tallet var alle tre svøber analoge dele af Guds verdensorden. Tanken om kollektiv straf og bod blev styrket af en endnu mere fundamental kristen tanke, nemlig at hvert enkelt menneske er en synder. Anger og afbigt var bittert påkrævet for at undgå Herrens straf og blive frelst gennem Hans nåde. Et kollektivt og et individuelt perspektiv blev flettet sammen. Specifikt for krigens vedkommende havde den kollektive bodskristendom et solidt fundament i den hellige skrift, mest direkte i Gamle Testaments profeter. Som Herren lod assyrere og babyloniere tugte det syndige Israel, således lod Han nu fjenderne tugte de kristne folks synder.

Når den var konsekvent førte pønitense-tolkningen, som jeg vil kalde den, til et særligt syn på krigen. Der blev opfordret til bod og bøn, ikke til kamp. Målet var fred, ikke sejr. Fjenden var ikke ond, men Guds redskab. Og krigen i sig selv var, som sagt, ikke syndig, men et udtryk for Guds vilje.

At denne tolkning af krigen havde hegemoni, betød ikke at den havde monopol. Studier af mindre dele af den danske trykte litteratur har peget på at der fandtes en vifte af andre tolkninger, og specielt at en patriotisk tolkning muligvis var et egentligt alternativ.³ Det er denne artikels ærinde systematisk at kortlægge viften af alle tolkninger som kom almindeligt til udtryk i den trykte litteratur, og gøre det over en længere periode. Og det er artiklens tese, at der uden synlig konfrontation fandt en forskydning sted, der dramatisk udhulede den bodskristne tolknings hegemoniske status til fordel for et verdsligt tolkningsmønster.

Den trykte diskurs

I løbet af 1600-tallets første halvdel fik danskerne rig lejlighed til at reflektere over krigen. Krigen med Sverige 1611–1613 berørte kun grænseprovinserne. Men derpå kom fire krige der bragte større dele af riget under fjendtlig besættelse: Først krigen mod de katolske 1625–1629 – den krig der endte to måneder før Ingeborg fik sin vision. Dernæst de tre krige mod Sverige 1643–1645, 1657–1658 og 1658–1660. Den første og sidste af disse fem krige bragte militære sejre og politisk fremgang. Ellers bragte de nederlag, og både i 1644 og 1658 blev dele af riget afstået.

3. Gunner Lind, "Gamle patrioter: om kærlighed til fædrelandet i 1600-tallets Danmark", i Hans Jeppesen et al. (red.), *Søfart, politik, identitet: tilegnet Ole Feldbæk*, København 1996, s. 91–116; Lind 2006; Olden-Jørgensen 2006. Paul D. Lockhart har tolket pønitense-litteraturen under krigen 1625–1629 fra en politisk vinkel som propaganda; Paul D. Lockhart, "Dansk propaganda under Kejserkrigen 1625–29", *Historie* 1998:2, 1998, s. 222–248; samme, "Political language and wartime propaganda in Denmark, 1625–1629", *European history quarterly* 31:1, 2001, s. 5–42.

Krigene var ekstremt tyngende for alle. Der var omfattende udskrivninger af soldater og skatter, og mange døde i blodige kampe. De levende krigsmænd skulle forsørges; de plyndrede, og de forstyrrede produktionen i et fattigt landbrugssamfund tæt på sultegrænsen. Fra november 1627 til maj 1660 var krigens skueplads mest inden for de danske grænser. Store dele af riget var i perioder under fjendtlige hæres kontrol. Heller ikke mellem krigene var belastningen væk, for de udløste en hastig opbygning af den danske krigsmagt og dermed fortsatte skatter og udskrivninger.⁴

Denne situation påvirkede alt i samfundet. Særlig vel undersøgt er de politiske konsekvenser. Eskalerende konflikter mellem stænder, personer og politiske organer var forbundet med en strøm af nyskabelser, der 1660–1661 kulminerede med indførelsen af enevælden. Men krigen var også livsvilkår på andre måder. Det fremkaldte en mangesidig refleksion, dels over de konkrete begivenheder, dels over fænomenet krig.

Den danske, trykte offentlighed udviklede sig kraftigt i disse år. Omfanget kan ikke bestemmes præcist. Dels er ikke alle skrifter bevaret, dels kan det være svært at se, hvilke skrifter på tysk og latin der havde et dansk publikum. I min afgrænsning er der bevaret cirka 40 skrifter hvert år fra tiåret 1611–1620 stigende til cirka 110 hvert år fra tiåret 1651–1660.⁵ I alt fra 1610 til 1669 omkring 4 500. Mindst 500 af disse skrifter berørte periodens krige. Antallet af tabte skrifter er omstridt; men det er klart, at for denne periode forvrænger tabet næppe vækstraten ret meget. Men små billige skrifter er ikke nær så godt bevaret som de voluminøse, og religiøs litteratur er formodentlig bedre konserveret end verdslig.⁶

Den trykte litteratur var naturligvis ikke det eneste medium for refleksion over krigen. Ikke engang det eneste, der er tilgængeligt i bevarede kilder.⁷ Men

4. Om hærens opbygning, se Gunner Lind, *Hæren og magten i Danmark 1614–1662*, Odense 1994, s. 21–120. Om krigsbelastning, se Aage Fasmer Blomberg, *Fyns vilkår under svenskekrigene 1657–60*, Odense 1973, og Carsten Porskrog Rasmussen, "Bonden og krigens byrder: direkte krigsomkostninger og skattebyrder på slesvigske bønder 1625–1700", i Bisgaard m. fl. (red.) 2006, s. 123–144.

5. Litteraturen er fundet via Chr. Bruun (red.), *Bibliotheca Danica*, 2. udgave København 1961–63, i den supplerede elektroniske udgave, som kan søges via <<http://rex.kb.dk>>. Ud fra den er udarbejdet en database hvor dobbelte registreringer er søgt slettet, mens sammensatte bibliografiske enheder er opløst i deres bestanddele. Hertil henvises for det følgende. Gruppen 'den danske trykte offentlighed' er defineret som skrifter trykt på dansk, norsk og islandsk (bortset fra fremmed politisk propaganda) samt tyske og latinske skrifter trykt i den danske stat.

6. Henrik Horstbøll, *Menig mands medie: det folkelige bogtryk i Danmark 1500–1840*, København 1999; Charlotte Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, København 2001, s. 549–589.

7. Se f.eks. de omfattende samlinger af ikke trykt materiale i adelsdamen Karen Brahes bibliotek: Anne Riising, *Katalog over Karen Brahes Bibliotek: håndskriftsamlingen*, København 1956.

den trykte litteratur er det mest tilgængelige og overskuelige grundlag for dette korte studie, og den er stor nok til at kun en stikprøve er nærlæst.⁸

De trykte tekster kan overordnet deles i genrer efter to egenskaber: forholdet til staten og til troen. Forholdet til staten deler skrifterne i et lille antal der var *officielle*, udgivet på foranledning af kongemagten eller den lutherske statskirke. Resten var teknisk set *private* udgivelser, og de fleste var tydeligt (del)motiverede af ønsket om at tjene penge. Men de var naturligvis også formet af hensynet til statens vilje til at præge bogmarkedet, herunder en – ret ineffektiv – censur.⁹ Der er en gråzone mellem det officielle og private, især ledende teologers og statstjeneres skrifter uden for embedets forpligtelser, men den er ikke bred.

Forholdet til troen deler skrifterne i en mindre del, som klart markerer at de er *gudelige skrifter*: teologiske eller opbyggelige. Resten, de *verdslige skrifter*, kan man dele i mange genrer. Kvantitativt vigtigst er nyhedslitteratur i form af relationer om og kommentarer til begivenhederne i krigen. De verdslige skrifter er ikke nødvendigvis uden kristent præg, og de gudelige skrifter kan fortælle en del om samtidens begivenheder. Men genredelingen i gudelige og verdslige skrifter er alligevel forbavsende skarp. De gudelige skrifter har en problemstilling og en pointe der drejer sig om forholdet mellem mennesket og Gud. I de verdslige skrifter er sigtet et andet. Det er praktisk taget altid klart, hvad der er underordnede og overordnede elementer i det enkelte skrifs tankegang; og det gudelige eller verdslige præg kommer også næsten uden undtagelse tydeligt til udtryk i den kvantitative vægtning af tekstens elementer.¹⁰

De gudelige skrifter er som genre reflekterende, vurderende. Tolkning, vurdering, tildeling af mening, er jo uadskilleligt forbundet med troen. Når de gudelige skrifter taler om krig, er elementet af refleksion og vurdering eksplicit. Anderledes med de verdslige skrifter. De indeholder ikke alle eksplicite tolkninger – og hvis de gør, er disse tolkninger ikke sjældent korte formler af religiøs karakter. Men der ligger altid en vurdering af krigen implicit i den måde, hvorpå den omtales.

8. De præcise tal er 4 535 skrifter klassificeret som 'dansk offentlighed' ud fra kriterierne i note 5. Heraf har 513 relevant stof om krig eller krigsopfattelse, vurderet ud fra indholdet, hvor dette er læst, og ellers ud fra titlen. Det reelle tal er snarest noget højere end lavere. Af disse 513 er 158 skrifter læst.

9. Appel 2001, s. 367–371, 403–429.

10. Et par skrifter kan ikke placeres fordi de indeholder flere tekster, f.eks. Peder Rasmusson, *Fire ny viser*, København 1630. Jeg har vurderet fire som egentligt tvetydige f.eks. N. J. H., *Krigs-Mand oc Mod*, København 1644, og *En liden Dict om Haldens Belejring oc Slag*, u.st. 1660.

Gudelige genrer

De officielle gudelige skrifter var knyttet til gudstjenestepraksis. Nogle få er bønner eller prædikener ved takkegudstjenester efter fredsslutninger.¹¹ Resten er materiale til brug ved de dekretede bods- og bededage. I alt har jeg fundet 22.

Højtidelige bods- og bededage blev siden 1500-tallet afholdt med et til tre års mellemrum. I efteråret 1626, efter det første nederlag i Tyskland, blev der forordnet ekstraordinære bededage. Et meget omfattende regime med en månedlig bededag på landet og en ugentlig i byerne.¹² Disse ekstraordinære bededage kom til at vare ved i over et halvt århundrede. I den dybeste krise 1658 blev bodsregimet yderligere for en kort tid uddybet med bønner hver morgen og aften "til at afbede den for øjne svævende og påhængende Guds vrede".¹³

Til de ordinære bededage blev der udgivet officielle tekster forfattet af kirkens leder, Sjællands biskop.¹⁴ Disse tekster var et råstof for gudstjenesten. De indeholdt henvisninger til relevante Bibelsteder, egnede bønner og et forlæg for prædiken. Genren ændrede sprogligt karakter i løbet af perioden. Indtil 1625 blev disse skrifter trykt på latin til gejstlighedens brug. Derefter, til og med 1648, kom de stort set alle parallelt på dansk og latin. Nogle tidlige danske udgaver var private oversættelser, lige som et par udgaver, der kom på tysk. Men dansk blev efterhånden også brugt officielt, og fra 1650 kom de officielle bededagstryk udelukkende på dansk. Selv om teksterne stadig var et forlæg for gudstjenesten, begyndte kirkens ledelse altså at række direkte ud til det ulærde publikum.

Jeg har kunnet identificere 111 private gudelige skrifter med krigen som et væsentligt emne. Forfatterne var mange. Langt de fleste kendes kun med én

11. F.eks. J. P. Resenius, *Pro pace adeo insperata*, København 1629; *Tacksigelse Festens Bønner oc Lectier*, København 1661.

12. *Hvorledis den Høyb. Første oc Herre [...] haffue for godt anseet, at visse Bede oc Bedrings Dage, offuer disse Riger oc Lande, udi disse besuerlige Tider, skulle, næst Guds Hielp, anstillis og holdis*, København 1626. Optrykt i V. A. Secher (red.), *Corpus constitutionum Danicæ: Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve*, 4: 1622–38, København 1897, s. 343–350. En gennemgang af bededagenes historie til konsolideringen i den stadig eksisterende årlige Store Bededag findes i Peter Damgaard, "Ekstraordinære bededage i Danmark 1551–1686", *Kirkehistoriske Samlinger* 2006, s. 101–135.

13. 2. februar 1658, 10. august 1658, *Kancelliets Brevbøger* 1658, København 2004, s. 68f., 335; *Bønner efter høy Ofrigheds naadigst Anordning*, København 1658.

14. Eksempelvis Petrus Jo. Vinstrupius, *DEMEGORIAI tres, triduo publicarum precationum soleniter habendæ*, København 1612; J[ohannes] P[auli] R[esenius], *Psal. Xci. pro Litanis [...] cum brevi explicatione*, København 1625; Jo. Paul. Resenius, *De Bøner met Lectier oc Evangelier, som skulle brugis offuer Danmarckis oc Norgis Riger, udi de 3 almindelige Bededage*, København 1625; Caspar Brochmand, *De trende almindelige Bededages Bøner oc Lectier*, København 1644; *Bededags Bønner oc Lectier*, København 1659.

udgivelse, og maksimum er fire. De fleste forfattere var kirkens mænd. De udgjorde et bredt udsnit af gejstligheden, fra biskopper og professorer til skolemænd og studenter. De lægmænd der skrev gudelige skrifter som tolkede krigen, var en blandet kreds. 1657–1660 kan man således møde en borgerhustru, en fornem adelsmand, en boghandler – og et optryk af bondekonon Ingeborg Hansdatters syn, ”opdateret” til året 1659.¹⁵ Optrykkene viser at der var penge i genren. Ellers havde man næppe heller mødt boghandleren som var en alsidig kommerciel forfatter.

Præsterne kunne henvende sig til menigheden i en prædiken på skrift. I en del tilfælde blev det aktuelle tema også brugt som grundstof for ligprædikener i krigens tid. De fleste private skrifter, både fra læg og lærd, var dog ganske små tryk formet som bønner, meditationer, salmer og sange.¹⁶

Krigen i de officielle gudelige skrifter

I de officielle skrifter dominerer pønitense-tolkningen ofte så stærkt at det næsten udelukker alle andre synsvinkler. Synderne udpensles, og angeren, og tiltroen til Guds nåde. Udlægningen er altid meget bibelnær og omhyggeligt ortodoks. Det var naturligt både ud fra forfatterkredsen og den primære brug ved bods- og bededagens gudstjenester. Det kunne imidlertid strække sig så vidt at den aktuelle situation blev næsten usynlig. I kriseåret 1627 kom man således ikke nærmere end en hentydning til ”det, som nu går for sig i Tyskland hel jammerligen vidt og bredt, og er os så godt som for døren”.¹⁷ Derefter fulgte en – mildt sagt mindre aktuel – passage om tyrken. Set fra det teologiske synspunkt var synden, behovet for bod og truslen om Guds straf altid lige nærværende. Derfor blev ræsonnementerne standardiserede og uhyre stabile; og det centrale var ikke at krigen var der, eller hvad krigen var, men at man bøjede sig under Guds vilje. Således kunne den aktuelle krig blive næsten

15. Anne Jensdatter, *Trende Hierte-suck, alle fredsommelige Christne til Trøst, at bruge udi denne besværlige Krigstid*, u.st. 1657; [Jørgen Rosenkrantz], *Sorøe Academie raaber i denne farlige Tid til Gud for sine egne oc Landsens Synder*, [Sorø] 1658; Jens Søffrensen Nørnissom, *En liden Tractat, hvorledis en ret christen Soldat bør at krige imod aandelige oc legemlige Fiender: item om nogle Aarsager til Krig; dernest, om den ædele oc dyrebare Guds Gafve Fred*, København 1658; Jens Andersen, *En selsom Siun*, København 1659.

16. F.eks. Peder Jensen Roskilde, *Catechetiske Sang til daglig Gudelighed Øffuelse [...] i denne farlige Feidis sørgelige Tilstand, med tuende Freds Ynsker*, København 1628; Hans Mikkelsen, *Kircke, Skole oc Huusz-Bøn i denne farlige oc besværlige Krigs-Tiid*, u.st. 1644; Jesper Rasmussen Brochmand, *Trende Kircke-, Skole- og Huus-Bønner i denne farlige, sørgelige oc besværlige Krigstid sangvijs forfattet*, København 1644.

17. J. P. R. [Johannes Pauli Resenius], *Om Faste- oc Bede Dage negst Guds hielp ad holdis dend 2. 3. oc 4. Octob [...]*, København 1627, s. A v f.

usynlig, og tolkningen af den som straffedom den eneste eksplicite tolkning. Så bad man om straffens ophør – om fred – ikke om sejr; man antydede kun at Danmark selv var part ved at bede om beskærmelse og lykke for kongen og riget; og man nævnte de to andre plager, hunger og pest, selv om det var krigen der var aktual. Helt ekstremt virker det i 1625 og 1627, da fjenden var det katolske parti i Tyskland. Det kan kun ses i de officielle skrifter ved at selve den rette tro var et af de goder, som man frygtede at miste som syndens straf.¹⁸

Der er dog også officielle, gudelige skrifter hvor fjenden kommer til syne. I takkegudstjenesterne efter krigen mod de katolske flammede hadet til pavekirken. Ved Guds mirakuløse hjælp var den rene lære bevaret fra papismens ”brølende løve”.¹⁹ Teksterne til de ordinære bededage 1644 var fulde af konkret stof om krigen. Der blev bedt for ”vore brødre og søstre udi Holsten, Jylland og Skåne, som sukke under fjendens hårde åg”; og det var ikke en bøn om fred, men om sejr. Bibelhenvisninger og stilistiske træk knyttede til Gamle Testamentes krige mellem israelitter og hedninge: ”Uddrag, O Herre vor Gud, selv med vor krigshær og opløfte du vore bannere: Dit ansigt gå for vores lejr, og din hånd stride for os. Ledsage du vores skibe og vær selv inden borde: Lad havsens bølger ikke skade, og fjendens magt intet formå.” Begrundelsen lå i krigens art. Denne krig var et retfærdigt forsvar mod en fjende der havde brudt med ed og fred. Derfor var Danmarks sag Guds sag: ”Ihukom, vor Gud, at vi stride for det land, som du selv har givet os og vore forfædre. Glem ikke, Herre, at fjenden er indfalden udi din arv og ejendom.”²⁰ I 1659 bad man udtrykkeligt for ”ønskelig sejervinding” med henvisning til fjendens dødssynd: ”Se til vor fjendes hovmod, hvilken udbreder sin sjæl som helvede, hvilken er som døden, der kan ikke mættes”.²¹

Det repræsenterede imidlertid ikke en klar tendens væk fra pønitensetolkningen. Der var andre skrifter fra 1644 og 1658 som holdt sig til dette syn på krigen.²² Teksten til taksigelsesfesten 1661 fokuserede på sejrene i de

18. Vinstrup 1612; Resen 1625; Resen 1627.

19. J. P. Resenius, *Pro pace adeo insperata*, København 1629, cit. u.p. Antipapismen er skarpere i de latinske end i de danske dele af biskop Resens skrift, og skarpest i universitetets halvofficielle skrifter; Caspar Erasmi Brochmand, *Pro pace, praeter spem mirabiliter restituta*, København 1629; Thomas Bangius, *Nupera divina beneficia erga Daniam et Domum Dei in ea*, København 1631.

20. Brochmand 1644, u.p.

21. *Bededags Bønner oc Lectier [...] udi Kiøbenhaffn oc Christianshaffn 1. Jul. 1659*, København 1659, f. B 2 r, A 7v–A 8r.

22. Casp. Erasm. Brochmand, *Formaning til Geistligheden vdi Sielands Stict*, København 1644; *Bønner Effter høy Øfrigheds Naadigst Anordning*, København 1658.

sidste to krigsår og talte næsten ikke om pønitense, men forblev alligevel i høj grad forenelig med den hegemoniske tolkning ved sin fremhævelse af Guds ufortjente nåde.²³ Tidligere taksigelser for fred havde en lignende opbygning. I de officielle, gudelige skrifter mærkes altså skiftende konjunkturer: militære, politiske og intellektuelle. Men pønitense-tolkningen var aldrig helt væk og hele tiden fundamental for tanken. Man befandt sig grundlæggende i det tidløse rum, hvor intet har vægt i sammenligning med forholdet mellem Gud og det syndige menneske.

Krigen i de private gudelige skrifter

Pønitense-tolkningens hegemoni var endnu mere udpræget i de skrifter som kirkens ledende mænd udsendte uden officiel anledning. Alle kræfter blev sat ind på at omvende synderne med krigen som argument. Gennemgår man professor Caspar Bartholins *Undervijsning af Guds Ord Om Kriig: Huad den er med sin Nød oc Elendighed, oc af huad Aarsager* finder man pønitense-tolkningen blændende udfoldet i en klar, folkelig retorik. Men selv om bogen er den længste tekst om krigen som blev trykt i perioden (130 sider), og udkom 1628, midt i krigen mod de katolske, rummer den ingen anden tolkning end: "Med få ord at høre og sige: Hvad årsag til en krig er: det er synden, synden. [...] Fjendens sværd er Guds sværd."²⁴ Det dennesidige perspektiv fastholdes uden vaklen. Det eneste materielle og konkrete læserne skal gøre, er at lyde deres øvrighed. Ellers er handling lig med bod og bøn. Og det antydes kun at Guds indgreb kan være partisk til fordel for det evangeliske Danmark.

Både Bartholin og senere biskop Peder Vinstrup gik direkte i rette med dem, der havde andre tolkninger. Det var forkert at klage over den dårlige fred i 1645, mente Vinstrup. Skulle man hellere have haft mere blodsudgydelse mellem folk af samme tro?

Thi Gud sendte ikke den svenske hær ind i vore lande, at vi skulle få sejr over dem og triumfere, men at vi skulle for synden straffes og lide ilde. [...] Sådant de svenskes tog skal være os meget kært, fordi det gjorde os meget godt, og hjalp os til bedre forstand. Ligesom et barn, når det har fået

23. *Taksigelse* 1661, u.p.

24. Casper Bertelszen, *Undervijsning af Guds Ord Om Kriig*, København 1628 f. D r, D vii r. Professor Bartholin skriver sit navn på dansk i dette skrift til en bred læserkreds.

hug, kysser og klapper riset: så skulle og vore naboer, som har været Herrens vor Guds ris, med hvilket han har revset os, des mere elskes af os, des mere afholdes.²⁵

Man møder en bredere vifte af tolkninger i de rent private gudelige skrifter, som hverken er knyttet til statslige tiltag eller forfattet af ledende kirkemænd. Også her kan alt være domineret af det tidløse perspektiv: synd, bod og nåde. Det kan være så stærkt at man midt i brændende krig kunne mane til bod og beskrive gruelige varsler fra himlen uden at nævne krigen direkte med et ord;²⁶ eller at man takkede for freden med formaninger om gennem bønner at søge den åndelige fred fra Gud og ikke stille sig tilfreds med den ydre Verdens fred.²⁷ Men det er ikke den eneste position. For det første er der en ikke helt lille gruppe skrifter, der slet ikke nævnedes synd, straf og bod i forbindelse med krigen.²⁸ For det andet kombineredes pønitense-tolkningen ganske ofte med andre perspektiver, ikke altid harmonisk.

En markant forskel til de officielle skrifter er de mange private, der afmaled fjenden som ond og syndefuld – ikke bare som et redskab i Guds hånd. Det gjaldt naturligvis under krigen mod katolikkerne, hvor der stod meget om ”pavens hidsige glød” og ondskaben hos den ”babylonske hore”.²⁹ Men det kunne også gælde de rettroende svenskere. I 1611–1612 bad de private forfattere af gudelige skrifter ofte om sejr, men med en vis kristen sagtmødighed. De bad om at kongen og hæren måtte få gudsfragt og derigennem sejr, eller om at fjendens sind måtte omvendes: ”O Himmelske Fader, forlad vore fjender deres ondskab, og omvend dem nådelig, eller afvend dem vældelig”.³⁰ I 1644 var de tilsvarende bønner fyldt af vrede over det uventede angreb. Det tolkedes som et brud på ed og løfter, altså en synd, og tonen i bønnerne var brutal. Nu bad man Gud om at sende kongen lykke, ”At han kan nu med sejr og magt

25. Peter Winstrup, *Svenske-danske Krigs Under*, København 1647, s. 44f., 64.

26. F.eks. Thorbern Hasebart, *Poenitentis Memorial*, København 1627; Christian Jespersen Højer, *En aandelig Psalme oc Hierte-Suk*, København 1644; *Zions Klagemaal oc Trøst*, København 1658.

27. [Holger Rosenkrantz, Christen Thomesen Sehested, Sophia Brahe & Mette Rosenkrantz], *Hør Danske Mand, der ey for en Løgn Christen aff Gud self vil Kiendis oc Straffis*, København 1631, 2. udgave 1643.

28. Ca. 1/8 af de læste skrifter efter min klassifikation.

29. Soffren Hanssøn Tuilling, *En enfoldig Forandring efter denne bedrøffuede Tids Leylighed offuer en velmeent Dict*, København 1628; Suend Haldansøn, *En alvorlig Formaning vdi en Sang stillet efter denne sidste Verdens Tiids bedrøffuelige Vilkaar*, København 1628.

30. [Hans Bang?], *En aluorlig Bøn*, København 1611; [Hans Pedersen Resen], *Een alluorlige Bøn til Gud, i denne nærverendis Krigstilstand oc tiid*, København 1611; *Fire smucke Christelige oc aluorlige Bøner Vdi denne farlige Feyde tid at bruge*, København 1611, cit. u.p.

/ Få her sine fjender ødelagt / Som nu med vold og falske svig / Er indfaldn' i hans kongerig".³¹

Konsekvent nok rettedes bønner i de private gudelige skrifter ganske ofte mod sejr, ikke mod fred alene. Det gælder en tredjedel af alle disse skrifter, og to tredjedele af dem der talte om fjendens ondskab. Fjenden er syndefuld, og dermed Guds fjende, der burde tugtes af den danske konge som de vantro blev tugtet af Israels helte. Det er mest markant i forhold til katolikkerne, men kunne også gælde andre; selv borgerne i Hamburg i en konflikt om højhedsretten på Elben: "At denne stor' uret og vold / Som os påført monn' være / Skal ej afgå foruden sold / Men dem til stor vanære / Må kaldes over deres egen krop / Og dem sådan ydmyge / At de for Gud og Gideon / Kan lære toppen at stryge".³²

I den dybe krise 1658 kan rækkefølgen ligefrem vendes rundt. Sejr skulle åbne for besindelse på Guds nåde: "Giv du vor konning lykke og mod / Sine fjender over at vinde / At Danmarks Rige måtte gøre bod / Og sig kristeligen besinde".³³

I de skrifter der fulgte denne tankegang, mærker man engagement i krigens gang og sympati for egen konge og krigsmagt. Hvis læseren selv var soldat, var det Gud velbehageligt. Men læseren blev stort set aldrig tilskyndet til andet end bod og bøn. Man kan højst møde en opfordring til godvilligt at give skat til krigen,³⁴ eller en bøn om Guds hjælp til "Vor vagt om land".³⁵

Når man bad om sejr, sværtede fjendens ondskab og fremhævede sin egen sags retfærdighed, harmonerede det ikke uden videre med tanken om krigen som Guds straf. Der er som nævnt en del skrifter der slet ikke taler om straffen. De repræsenterer et alternativt billede af krigen, som bibelsk knytter sig til Israels helte, ikke dets profeter, ganske som den svenske krigspropaganda i Tyskland.³⁶ Men der var også en del forfattere der gik fra den ene til den an-

31. Christian Lauritzøn Munck, *En ny Dict, [...] een Christelig Sang med aandelig Dict*, Sorø 1644. Lignende om svenskerne som freds- og edsbrydere under krisen 1624: Nelaus Povelszøn Nested, *Clangor tubæ*, København 1624, f. A iii r.

32. *Melos Votivum. Deet er: en Hiertens inderlig Sang oc Formaning til Gud alsommectigste*, København 1630.

33. [Jørgen Rosenkrantz] 1658, f. A vi r.

34. [Jørgen Madsen Braad], *En bedrøffuede Vecters Morgensang*, København 1627. (Også i H. Grüner-Nielsen (red.), *Danske Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530–1630*, 1, København 1912, s. 200–207.

35. Peder Jensen Roskilde, *De fortrenge Christis, sønderlige de bedrøffuede Fynboers Opstigelse aff Jorderigis Jammerdal til Himmerigis Frydebierge*, København 1628.

36. Tschopp 1990, s. 93–163.

den af de to tænkemåder uden at se nogen disharmoni. Den gudelige kampsang mod Hamburgs borgere præsenteres på sit titelblad som "En hjertens inderlig sang og formaning til Gud alsommægtigste, at han sin ny op-tændte vredes ild, nemlig tvist og uenighed så godt som imellem naboer for syndens skyld, nådeligen vil udslukke; med løfte og tilsagn der hos (efter en hjertens fred og fryd) at ville afstå det forrige og onde væsen og rette og bedre det syndige liv og levnet".³⁷ Måske har bogtrykkeren komponeret denne misvisende varedeklaration; men selve teksten, og adskillige andre tekster, bevæger sig uformidlet fra at tale om pønitense i ét afsnit til at tale om sejr i det næste. Kun få skrifter forsøgte at skabe sammenhæng med et mere komplekst ræsonnement, som i det gudelige smædeskrift nogen rettede mod Karl Gustav efter hans død. Her var ræsonnementets kæde: Af begærlighed førte han krig. Han havde ikke rum i sine egne riger. Nu rummes han i den snævre kiste. Han nødtes til den første krig mod Danmark, derfor gik det ham godt. Men hans synd var Begær, og derfor endte den næste krig med nederlag.³⁸

I modsætning til hvad man kunne vente, var det ikke de mindst lærde forfattere der bevægede sig længst fra den hegemoniske tolkning, tværtimod. Hos dem drejede det sig næsten altid om omvendelse, anger og bod, og målet var ikke sejr, men fred fra krigens lidelser. Tilsvarende i de anonyme skrifter som har det mest folkelige præg i sprog og udstyr. Jeg har fundet en enkelt forfatter som gik et skridt videre og beskrev krigen som sådan som en syndig aktivitet, affødt af had og gerrighed.³⁹ Han nærmede sig den kristent motive-rede pacifisme som i 1600-tallet mødes hos kvækere og andre 'brødre'; men han opfattede tydeligt nok dette som en udvikling af den hegemoniske tolkning, ikke som heterodoksi.

De private gudelige skrifter forenede således en flerhed af tolkninger af krigen, hvor synd–bod–straf nok var den vigtigste, men ikke havde samme supremati som i de officielle skrifter. Først og fremmest forenedes eller erstattedes den langt oftere med beskrivelser af fjendens ondskab og bønner om sejr. Der var samsvar mellem den officielle og den uofficielle kristendom, men

37. *Melos Votivum* 1630, titelblad.

38. *Den Døde Kongis Caroli Gustavi Klagemaal*, København 1660.

39. Jens Søffrensen Nørnissom, *En klaglig Advarsel offuer Had oc Affuind, item oc offuer Krig oc Gierrighe*, København 1647; samme 1658. En lignende tankegang findes i en prædiken om den danske situation holdt på dansk initiativ, men uden for Danmark: "kompt der Teuffel durch böse Leute vnd reiztet die hohen Häupter zum Kriege"; Mich. Sirckes, *Justitiæ et Misericordiæ Dei temperamentum*, Lübeck 1629, s. 19.

ikke sammenfald. Ud over denne forskel i indhold var der en forskel i tonen. Jo jævnere og mindre lærd et bidrag, jo mere følelsesfuldt og personligt forholdt det sig til de aktuelle begivenheder. Når ”kugler fly’er ad fynboland” blev bønnen til ”De fortrængte kristnes *synderlig de bedrøvede fynboers* opstigelse af jorderiges jammerdal til himmeriges frydebjerger om den almægtige Guds nådige hjælp”.⁴⁰

Forskellen i toneleje blev bevaret gennem hele perioden, men forskellen i indhold blev svækket. Der var en tydelig konjunktur i de private, gudelige skrifers indhold. De forholdt sig mest konkret til den aktuelle krig og talte mest om sejr under krigen mod katolikkerne 1625–1629 og i tiden lige efter. Sejr, snarere end fred, var også den hyppigste bøn under krigen 1611–1613. Men det var i langt mindre grad tilfældet 1643–1645, og endnu mindre 1657–1660. Kun i ét skrift fra hver af disse krige har jeg fundet sammenstillingen af pønitense-tolkningen med en bøn om sejr. I de private, gudelige skrifter blev pønitense-tolkningens hegemoni altså mere og mere udpræget.

Verdslige genrer

Mens de gudelige skrifter, som nævnte krigen, efter deres karakter altid reflekterede over den, vurderede og tog stilling, så var det kun tilfældet med en del af de verdslige skrifter. Det eksplicit kommenterende element var lille eller fraværende i de øvrige. Indirekte kommunikerede hvert eneste skrift imidlertid holdninger.

Også de verdslige skrifter kan deles i officielle og private. De officielle bestod af trykte kongelige forordninger og åbne breve, og udenrigspolitisk propaganda. Jeg har anbragt 77 og 26 skrifter i de to kategorier. Dertil er der 52 skrifter med udenrigspolitisk propaganda der er klassificeret som halvofficiel. Den udenrigspolitiske propaganda fremtrådte sjældent direkte som udtryk for kongemagtens vilje og standpunkter, men skrifternes officielle tilknytning fremgår af at de gengav statslige dokumenter eller var forfattet af kongens høje tjenere.

Den verdslige lovgivning omkring krigen var omfattende: Krigsartikler og anden regulering af hær og flåde; breve om skat, udskrivning, indkvartering, vagthold, maksimalpriser; forbud mod fremmed krigstjeneste og belønning for at angive forrædere. Kun en lille del af forordningerne blev trykt straks og indgår i undersøgelsen her.⁴¹ Det synes at have været et kriterium for at for-

40. Roskilde 1628, u.p. Min kursivering.

41. Uanset om de blev trykt i samtiden, kan forordninger m.m. findes i V. A. Secher (red.) 1887–1918.

ordninger blev trykt, at den kongelige regering havde et større ønske end sædvanligt om at argumentere og påvirke, ikke bare påbyde. De trykte forordninger var ikke kun propagandaskrifter, for de meddelte konkrete påbud og forbud; men de var *også* propagandaskrifter med et eksplicit budskab om krigen.

Den udenrigspolitiske propaganda var langt mere ensartet. Den største del var aftryk af diplomatiske dokumenter som stillede egne handlinger i et gunstigt lys.⁴² En noget mindre gruppe var forklaringer og redegørelser rettet direkte mod offentligheden, enten i form af et kongeligt åbent brev eller som et skrift af en kongetjener.⁴³ En del udenrigspolitisk propaganda var rettet mod fjenden eller mod tredje part i udlandet, men grænsen til det danske publikum var flydende, især for de mange skrifter på tysk. Adskillige tekster blev trykt på flere sprog.

De private, verdslige skrifter har en dominerende undergruppe: Nyhedsskrifterne, de små anonyme tryk med *Relationer* og *Extracter* om krigens gang. De er lige så mange som hele den gudelige litteratur hvis man tæller titler (129), og enkelte titler dækker tilmed over periodiske aviser. Nyhedsskrifter kendes først fra 1644, så genren hører alene til i den sidste del af perioden.⁴⁴ Så er der otte militærtekniske bøger, ligeligt fordelt på akademisk teoretisering og praktiske anvisninger fra aktive krigsmænd. Endelig 72 tekster med et kommenterende præg. Det er en heterogen gruppe: Hyldest- og mindedigte over krigsmænd, soldaterviser, patriotiske sange, verbale angreb på fjenden, fejring af sejre, og samtidshistoriske skrifter.⁴⁵ De fleste er på vers. Langt de fleste anonyme. Denne genre eksisterede næsten ikke før 1644, og tre fjerdedele af skrifterne stammer fra krigsårene 1657–1660.

42. Eksempel: *Translaterede Skriffuelse, som Dannemarckis Riges Marsk Anders Bilde til [...] Lenhard Torstensen haffuer fremsendt d. 26. Dec. 1643*, u.st. 1643, også tysk og fransk.

43. F.eks. *Manifest eller en summarisch beretning*, u.st. 1644; Gunde Rosenkrantz, *En Patriotis trohiertige Erindring til sit Fædernelands tro Indbyggere*, København 1657.

44. En enkeltstående undtagelse er *Nye Tjdinge uth Koppenhagen*, København 1612. Trods det plattyske sprog kan den være delvist bestemt for et dansk marked, og den bygger på korrespondenter i den danske hær. Titlen og sproget antyder dog at der sigtes på eksport.

45. Eksempler: *Sørge-dict offver Krigs-offverste Jørgen Rosencrantz*, København 1657; *Samtale imellem en ung Karl oc en Stadtmø*, København 1640; *Fordansket Feldt-bassune*, København 1657; *Rach-Geschreyder in Friedrichs-Odde vermordeten Seelen*, København 1659; Jacob Andersen Scheffer, *Fyenske Skack-Spill exerceret paa Friderichs Dag, som var dend 14. i Slagtemaaned*, København 1660; *Diarium Tychopolitanum*, u.st. 1646.

Krigen i de officielle verdslige skrifter

En grundholdning i de trykte forordninger var at krigen var et besvær og en byrde; men den var uundgåelig, og undersåtterne skulle bære den som en pligt. Denne holdning har ligget implicit, som en tavs forventning, i åbne breve om krigsskat, udskrivning, vagthold, indkvartering og lignende, hvoraf dog kun ringe del blev trykt. I de trykte forordninger foldes nødvendigheden i de fleste tilfælde ud som en eksplicit argumentation med en ensartet grundstruktur: 1) Kongen er nu i krig; 2) det gør visse påbud nødvendige; 3) han tvivler ikke på at "alle og enhver af sin medfødte lyst og skyldighed til at tjene sit fædreland udi disse besværlige tider" vil støtte hans sag; 4) men for en sikkerheds påbydes nu følgende; 5) og der loves belønning til "oprigtige tro undersåtter" og hver "ærlig patriot", mens "fædrelandsforrædere" trues med straf.⁴⁶ I de fleste tilfælde nævntes troskaben mod kongen i samme åndedræt som troskaben mod fædrelandet; og i nogle situationer var det muligt at henvise til undersåtternes fælles interesse med den kongelige regering, for eksempel "Vores såvel som fædrelandets og Eders egen befrielse fra det svenske åg".⁴⁷

Denne argumentationskæde mødes første gang udfoldet i en række forordninger fra 1644–1645.⁴⁸ Før da sås den kun antydningvist, men senere kom den ofte igen. Der var en stigende retorisk kurve gennem perioden: først blev argumentationen eksplicit, så blev den brugt i stadig flere åbne breve, som i stadig større omfang blev trykt.

I krigsartikler og søartikler, rettet til de aktive krigsfolk, suppleredes pligten som grundperspektiv med en tanke om krigen som arena for mandighed, tapperhed, ridderlighed. Den samme tankegang kom til udtryk 1658 i enkelte åbne breve rettet til en videre kreds, der blev set som potentielle aktive krigsdeltagere. Nogle tiltaltes som "æreelskende kavalerer og tapre soldater", andre opmuntredes til at vise "standhaftig mandighed".⁴⁹ Sammen med løfter

46. Citater fra: Åbent Brev 12. juni 1657; Plakat 11. aug. 1658; Ordinsans 15. august 1657; Forordning 24. marts 1644. Alle er trykt ved udstedelsen. Cit. fra Secher (red.), 6: 1651–60, 1918, s. 325, 386, 337; s.st., 5: 1639–50, 1903, s. 431.

47. Åbent brev til almuen i Jylland 17. Sept. 1658, København 1658, aftrykt Secher (red.), 6, 1918, nr. 357, cit. s. 395.

48. Forordning [om tjeneste hos fjenden] 24. Marts 1644; Åbent brev [til skåningerne] 3. Sept. 1644; Åbent brev [om tilførsel til kongens lejr] 21. Sept. 1644; alle u.st. 1644; Åbent brev [om fredsslutningen] 20. august 1645, København 1645.

49. *Placat* [til ikke-svenske i svensk tjeneste] 1. sept. 1658, København 1658 (citater); *Nødvendig oc trohiertige Formanings Missive*, Christiania 1658 (citater); åbent brev 10. aug. 1658, København 1658 (optrykt Secher (red.), 6, 1918, nr. 344); *Königl. Dännemarckisches Avocatorium*, Glückstadt 1658. Krigsartikler er trykt i *Feldt- vnd Kriegs-ordnung*, København 1612; *Articulsbrieff*, København 1612;

om belønning tegnede den kongelige regering her et positivt billede af krigen; men det var rettet til de få, der kunne håbe at krigen kunne gøre deres lykke.

Det patriotiske perspektiv blev i nogle tilfælde forbundet med et billede af fjenden. Negativt naturligvis. Hamburgerne havde gjort sig skyldige i "despekt og gevalt [...] uden billig årsag, [...] fjendtligt overfald og insolens" (1637). I 1644 blev der klaget over at "vore lande og riger af den svenske krone ufor-skyldt, uadvaret og uformodelig er overfalden"; i 1658 over "angreb uden al given årsag mod oprettede traktater og fredsfordrag".⁵⁰ Hvis fjenden førte krig uden rimelig årsag, var den danske konges krig retfærdig. Forordningerne var uden tvivl forfattet af folk som kendte den teologiske og juridiske teori om retfærdig krig.⁵¹ Men emnet blev behandlet som jordnær politisk retorik, ikke som element i en teologisk eller juridisk argumentation. Kongen af Danmark var uskyldig, derfor var pligt og ære på hans side. Tilsvarende nævner forordningerne kun defensive krigsmål: "assistens og bistand" til undersåtterne, "retmæssig defension", "befrielse".⁵² Men det er ganske uklart, hvor grænserne for det retmæssige forsvar gik. Implicit var budskabet i alle forordninger – undtaget proklamationer af en fredsslutning – at det var nødvendigt at kæmpe videre. Dermed var krigens mål ikke freden på ethvert vilkår, men sejr, eller i det mindste en bedre fred end den der ellers var mulig.

Krigsartiklerne fra 1625 og senere lagde stærk vægt på gudstjeneste og undertrykkelse af synd i hæren med udtrykkelig henvisning til, at Gud var herre over sejr og nederlag. Nogle ganske få steder i den øvrige verdslige lovgivning om krigen kan det samme syn på krigen komme til syne: Der kan stå "om Gud vil" eller "i Guds navn". Men det er formler; det religiøse ræsonnement blev ikke foldet ud og gav ikke anledning til konkrete bestemmelser i forordningerne.

I den udenrigspolitiske propaganda var krigens retfærdighed det vigtigste tema. Det gjaldt især når propagandaen var rettet til fremmede, men var også vigtigt, når den var rettet indad. Ved at fortælle krigens forhistorie i sin egen version kunne man vise sin gode sag, og specielt sin uskyld i krigen.⁵³ Det var

Holm oc Arsenal Artickle, København 1625, *Skibs Artickle*, København 1625 (og senere udgaver); *Krigs Artickle*, København 1625 (og senere danske og tyske udgaver).

50. Secher (red.), 5, 1903, s. 430; Secher (red.), 6, 1918, s. 386.

51. Den førmoderne ældte teori om retfærdig krig: James T. Johnson, *Ideology, reason and the limitation of war: religious and secular concepts 1200–1740*, Princeton 1975; samme, *Just war tradition and the restraint of war: a moral and historical inquiry*, Princeton 1981.

52. Secher (red.), 5, 1903, s. 435; Secher (red.), 6, 1918, s. 386, 395.

53. Dansksprogede eksempler: *Breffue, som inellem Kong. May. udi Danmarck oc Kongl. May. udi Sverig ere udgangne*, København 1610; *Translaterede Skriffuelse* 1643; *Manifest* 1644; *Rosenkrantz* 1657.

det samme tema om skyld og uskyld som i en del forordninger, men i propagandaskrifterne fik det oftest en juridisk tone, blandt andet i kraft af de mange dokumenter. I nogle skrifter blev skridtet taget videre ind i den side af teorierne om retfærdig krig, som handlede om kristen morallære. Således 1644, efter at det var blevet fastslået, at den svenske fremfærd ikke kunne

justificeres for Gud og mennesker. Og efterdi Gud i Himmelen ikke til de allerbilligste og nødvendige krige haver behagelighed, hvor skulle da den retfærdige Gud sådan unødigt og uforskyldt bedrøvelig overfald kunne lide? At han ja, som han ved sin sandhed svoret haver, skulle lade den det selv undgælde, som bryder det [for]bund, som han lovet og indgået haver. Ikke heller kan nogen æreelskende sådan troløs og uadvaret fredsbrud bifalde eller for billig erkende, eftersom det af naturen blandt alle nationer altid som for en lov og ret er holdet, at tilbørlig varsel burde fjendtlige ekstremiteter og overfald fore at gå[.]⁵⁴

Kort sagt, både efter naturens lov og Guds vilje var Danmarks fjende fordømmelig, og kongen af Danmark kunne erklære: "I synderlighed forlade vi os på Gud allermægtigste, alle herrers Herre, som på alle freds og forbunds brydere sin vederstyggelighed plejer at bevise."⁵⁵

Den kristne tro var dermed også synlig i de verdslige, officielle skrifter. I forordningerne syntes den kun som korte formler; i den udenrigspolitiske propaganda optrådte den varierende, men nogle gange på et centralt punkt i argumentationen. Det kristne perspektiv var imidlertid aldrig pønitensetolkningen. Kongen talte officielt helt anderledes som krigsherre end som kirkeherre. Den tavse grundholdning i mange forordninger, at krigen var en byrde, stemte med pønitensetolkningen; men der blev draget helt andre konklusioner: den bitre krig var ikke en retfærdig straf, men skyldtes fjendens ondskab; det var nødvendigt at få sejr, ikke bare fred; og der skulle kæmpes aktivt og støttes materielt, ikke gennem bod og bøn. Alle disse træk fandtes også i den udenrigspolitiske propaganda, men med en stærk vægt på endnu et moment: Med en retfærdig krig var der håb om Guds hjælp, og dermed fortrøstning til fremgang. Fortrøstningen blev underbygget af en lille gruppe propagandaskrifter der søgte at skabe selvtilid ved at aftrykke opsnappede eller forfalskede dokumenter, som skulle vise fjendens svaghed og dårlige

54. *Manifest* 1644, f. B v.

55. *Manifest* 1644, f. B iiiii.

fremtidsudsigter.⁵⁶ Ganske som det er påvist i Sverige for en lidt senere tid, var det altså et hovedformål for propagandaen at give befolkningen opmuntning og skabe tillid.⁵⁷

Krigen i de private verdslige skrifter

Den lille gruppe skrifter om krigsstanden og den militære teknik er interessant fordi de fleste tekster er lange. Det giver plads til en mere nuanceret og alsidig argumentation. De militærfaglige skrifter forholdt sig til krigen alment. Her kan man finde et ekko af pønitense-tolkningen: krigen er opstået i Paradis med syndefaldet.⁵⁸ Krigen betragtedes dog først og fremmest som en praktisk opgave. Bøgerne skulle give lærdom, som dernæst skulle bringe sejr. Fremgang i krigen var altså deres implicitte hovedværdis. Krigen var imidlertid ingen grå nødvendighed. Den var det sted, hvor mænd vandt ære. Bøgerne blev rettet til en samtid, hvor næsten alle "må kæmpe for deres kære fædreland, og mange også får lyst til krigen for at erhverve ære og reputation".⁵⁹ Uden krig ville mændene miste *virtus* og blive bløde, hed det i et skrift fra det ridderlige akademi i Sorø.⁶⁰ Flere forfattere pegede på at krigen skulle være retfærdig i sit udspring, og at soldaterne burde have Gud i deres hjerte. Men det havde en underordnet plads i et dobbelt budskab. Guds velbehag var fornødent for succes på linje med praktisk dygtighed. Derfor skulle krigeren optræde som en ret kristen soldat.⁶¹ En forfatter anbefalede lige ud at give dele af byttet til kirker, skoler og fattige, fordi sejren var i Guds hånd.⁶²

Så godt som alle øvrige verdslige skrifter der behandlede krigen, fokuserede på det aktuelle, ikke på krigen i almindelighed. Det gjaldt naturligvis nyhedsskrifterne; men også de kommenterende skrifter tog afsæt i aktuelle begivenheder.

Centralt for den største undergenre, nyhedsskrifterne, var signaler om pålidelighed. Hvert fjerde kaldte sig i titlen "sandfærdig" eller et synonym

56. F.eks. *Vidimirte Copey eines Schwedischen intercipernten Schreibens*, København 1657; du Montnoir [?], *Copie d'une lettre qu'un homme de qualité en France a écrite à sa Majeste le Roy de Suède*, u.st. 1659; I. K. M. zu Schweden interciperntes Schreiben an seinem Bruder den Generalissimum, København 1659.

57. Forssberg 2005, specielt s. 14–16, 287–297.

58. Fromholt von Elert, *Ein gar Neues Kriegs-Handbüchlein*, København 1646, f. A ii r.

59. Fromhold von Elerdt, *Ein neues Kriges-TRACTÄtlein*, København 1644, f. A ii v.

60. Frid. Barnewitz, *De munitionum in republica usu oratio*, Sorø 1641.

61. Om denne litteratur, se i øvrigt Gunner Lind, "Kong Frederik og murermester Sørensen: den ældste danske militærfaglige litteratur og dens publikum", *Fund og forskning* 34, 1995, s. 7–34.

62. Matthæus à Fincke, *Kurtze Erinnerungen welche bey Scharmizirung, Treffen vnd öffentlicher Schlacht können in acht genommen werden*, Århus 1641, f. E 7.

hertil. Andre signalerede deres troværdighed ved at fremhæve, hvordan de byggede på breve fra troværdige deltagere eller observatører. Nyhedsskrifterne prægedes generelt af en saglig stil med vægt på at fortælle om konkrete begivenheder. Alligevel var de fundamentalt partiske, i det mindste gennem deres perspektiv. De signalerede at der var et *vi* over for fjenden, og dette *vi* var den danske side. Herfra betragtedes sejr og nederlag. Partiskheden ses også i udvalget af nyheder: Der var uforholdsmæssigt meget stof om dansk fremgang, uforholdsmæssigt lidt om nederlag. Engagementet trådte eksplicit frem i små værdiorde som ”lykkelig sejr” og i bestræbelser på at forklare nederlag på en hæderfuld måde. Den udtryktes aldrig med identitets-begreber som danskhed og fædreland, derimod meget ofte i en afsluttende sætning hvor Gud blev takket for sejren eller anråbt om medgang i fremtiden: ”Gud bevare fremdeles nådeligen vores kære øvrighed og give os endnu ydermere lykkelig fremgang og sejervinding over alle vores fjender og fredsfjendene, Amen, Amen.”⁶³ Denne, oftest formelagtige, appel til Gud som sejrens herre er det eneste religiøse tema, der kan mødes i nyhedsskrifterne.

Slutord af denne art kan stamme fra de breve, nyhedsskrifterne byggede på, men de var tit sat på under redaktionen. Titlerne kunne også være partiske selv om hvor indholdet var blottet for signaler om stillingtagen.⁶⁴ Hvis grundlaget ikke var partisk nok, bearbejdede udgiverne altså deres nyheder til et publikum, som de forventede tog parti for den danske sag og helst hørte godt nyt om den. Det grundlæggende *vi*-perspektiv går dog tilbage til de breve der blev brugt som grundlag. De var som regel skrevet af aktive krigsdeltagere på den danske side.

Disse militære skribenter gav udtryk for det samme værdisæt som findes i den militærfaglige litteratur. De fokuserede på det konkrete med mange detaljer om forløb, personer og resultater. Og de kommenterede ud fra normer hvor det højeste var at holde sig som ”en ærlig og tapper soldat”, væрге sig ”tapper og mandelig”, og vise ”uforskrækket heltemod”.⁶⁵ Hvor fjendens ”valeur” kommenteres, og hvor nederlag ”revangeres”.⁶⁶ Værdisættet var ikke forbeholdt de militære. Tværtimod, det genfindes hos de skribenter som (efter skriftets detaljer) synes at have været ikke-militære, men gejstlige eller

63. *Fuldkommen sandferdig Relation om det lykkelige Ofuerfald*, København 1644.

64. For eksempel: *Sandfærdige Relation [...] huorud af huermand kand see de Svenskis wforuarlige Procedurer, umildhed og trængsel de paalægge og plage den Holsteinske Adel oc Indbyggere med*, København 1644.

65. *Extract aff atskillige Skriffvelser*, København 1659; *Relation aff Fyn*, København 1659, u.p.

66. *Extract Skrifvelse uaff Nieder-Sachsen*, u.st. 1644, u.p.

andre civile. De så også krigen som en ærens arena, og fortalte detaljeret om de konkrete begivenheder. Kun var de markant mere tilbøjelige end krigsfolkene til at dvæle ved Guds andel i sejren, enten ved at fremhæve Hans støtte til Danmarks retfærdige sag, eller ved at forklare hvordan kun Hans hjælp kunne forklare forbavsende sejre, eller vindens skift i søslag.⁶⁷

I nyhederne talte man mest om fjenden som aktør, og gennemgående med respekt, især når militære skribenter førte pennen. Men i enkelte nyhedsskrifter gik man over til at spotte når de ”højmodige og menedige fjender [...] med største hånhed, skam og spot måtte undvige og tage flugten”.⁶⁸ Eller man udsprede hadefulde rygter. Da Torsten Stålhandske døde (i Haderslev 1644) kunne en ilde lugt mærkes og der kom en høj, sort mandsperson efter hans sjæl!⁶⁹

Med den slags indslag nærmede nyhederne sig de kommenterende verdslige skrifter. Det næstmest hyppige tema i denne blandede gruppe var hån mod fjenden. Det kunne ske i kunstfærdig form, som den parodiske gennemgang af en fiktiv ”triumf fest” i Hamburg, ”såfremt det ikke regner”.⁷⁰ Selv i denne raffinerede tekst var den vigtigste komiske effekt at byens folk var slæde, blodige, krøblinger og døde. Nederlag var i sig selv latterligt. Danskerne havde ikke mange fremgange at fejre i disse år, men udnyttede dem kraftigt. Ikke mindst 1659–1660 efter forsvaret af København og sejren ved Nyborg. ”Der Schwede lief davon / Er kam doch gleichwohl wieder / Und lies mit Spott und Hohn / Im Sturme seine Glieder.”⁷¹ Nederlag var tegn på manglende mod: ”De turde ej bide / Af banghed og frygt / Begjorde sig tykt / I skjorter og Bukser”.⁷² Fiasko var også tegn på manglende mandighed. Når Karl Gustav havde problemer i Polen burde scepteret hellere gives tilbage til Christina ”Thi kvindens regiment’ / Omsider eder bliver / Til større gavn anvendt”.⁷³ Når fjenden blev skildret som farlig og ond var det næsten altid et underordnet tema i festen for hans nederlag. Velfortjent straf for ”den blodtørstige slægt. / Giv ham den ær’ han har fortjent / For huse og gård han haver brændt / Udi de danske

67. F.eks. *Extract* 1644; *Sandferdige oc udførlige Relation aff Fyen*, København 1659; *Relation oc sicker Kundskab*, København 1660; *Sandferdige Relation om hans Kgl. May. Skibsdrystning oc Seilatz*, København 1644; *Relationer fra Lyckstad, Lybeck oc H. K. M.s Skibs-Flode*, København 1644.

68. *Relationer fra Lyckstad, Lybeck oc H. K. M.s Skibs-Flode*, 1644, u.p.

69. *Sandferdige Beretning om den svenske Galeon*, København 1644.

70. *Indridende, Masquerader og Inventioner*, København 1637.

71. *Höchst-rühmliches Gedichte d. H. Löbl. Compagni der Kauff und Kramer-gesellen*, København 1659, u.p.

72. *Svenskens Harejact paa Amager*, København 1658, u.p.

73. *En Polske Triumph-Sang*, København 1657, v. 6.

lande”.⁷⁴ Fjendens farlighed var en opfordring til handling og blev vejet op med tiltro til fremtiden.

Selv om der var grund til rædsel over jesuitternes intriger (i 1620'erne) og ”der Schweden Blut-beschmierte Hand”,⁷⁵ var tonefaldet i omtalen af fjenden altså muntert ironisk. I samme ånd talte man om selve kampen med soldatervisernes traditionelle metaforer. Den var en jagt, en dans eller et spil af lystig art – og vel at mærke en jagt hvor fjenden var haren; en dans hvor fjenden var den tungnemme elev der blev trukket rundt i galliarder og kaprioler; og et spil, hvor modstanderen endte ”udi grave / Tropvis i marken ved Nyborrig Stad”.⁷⁶

Hånen mod fjenden gik hånd i hånd med lovsang til egne helte. Ære var det allermost almindelige tema i de kommenterende, verdslige skrifter. Krigen var i disse skrifter, som i den militærfaglige litteratur, et sted hvor ære blev erhvervet. Det gjaldt generelt. Folkelige viser priste den faldne Gustav Adolf som konge og kriger, og lovsang soldaterstanden som vejen til ære og pigernes gunst.⁷⁷ Og det gjaldt specifikt i forbindelse med krigens begivenheder. Her vandt enkelte mænd ære, som ”den ædel og mandhaftig major Anders Lauridzen under velbårne oberst Dyres Regiment for sin trohertighed og courage demonstreret den 15. August forgangen år”.⁷⁸ Æren kunne også tilfalde kollektiver, som Møns bønder, adelen eller Københavns studenter.⁷⁹ Endelig kunne den tilfalde krigens største kollektiv: nogle gange kaldet dansk eller norsk, ofte fædrelandet. Hyppig er sammensætningen konge og fædreland. Når kongen nævnes alene, er det ofte som symbol for fædrelandet; men der er også epoker hvor mange skrifter berømmer kongens ærefulde indsats som

74. *Danmarckis høybetrengde Undersaatter, kortelig oc klageligen udfører svenskens barbariske Inhumanitæt*, Hamburg 1660. En enestående undtagelse, der lader morskaben være delvis på fjendens side, er *En kortvillig Dict*, u.st. 1647, analyseret i Olden-Jørgensen 2006, s. 111–115. Her anes en tilknytning til andre satirer med bønder som hovedpersoner, f.eks. Niels Hansen, *Rusticus queribundus, det er: En meget lystig nye Viise om Bøndernis Klagemaal udi denne besværliche Tiid*, ”trykt i dette Aar” [1668], s. 1.

75. *Höchst-rühmliches Gedichte* 1659, u.p.

76. *En ny Viise om det Sø-Slag*, København 1658 (optrykt Erik Dal, *Speculum Obsidionis eller Lejrs Spejl*, København 1959, s. 43f.); Scheffer 1660, v. 3.

77. *En ny Viise [En mechtig Herre aff Kongellig Æt]*, København 1633; A. J. S., *Samtale imellem en ung Karl oc en Stadtmø*, u.st. 1640.

78. *En liden Nyt-Aars Gaffve giffvet den ædel oc mandhaftig Major Anders Lauridzen*, København 1660, u.p. Gennem majoren hyldes også kollektiver: danske mænd og Vendsyssels bønder.

79. *En liden Nyt-Aars Gaffve* 1660; *Ein schuedischer und dähmischer Discurs wegen der Insul Møen*, u.st. 1659; *Adelinne, das ist: Unsterbliches Helden-Lob dem hoch-löblichen Dänischen Ritter-Orden*, København 1660; [Hieron. Weitz], *Lustiger Wort- und leidiger That-Krieg von Soldatischen-Studenten und Studentischen-Soldaten*, København 1661.

person, som Christian 4.s kamp for troen i Tyskland og Frederik 3.s forsvar af København.⁸⁰

Alt i alt var lovprisning af kongen det tredje mest almindelige tema i de kommenterende verdslige skrifter – langt under hån og ære, men dog udbredt. Næsten lige så hyppige er to andre temaer af lignende karakter: Det fædrelandske tema – enten som pligt mod fædrelandet eller som identifikation med nationens ære – og det eneste religiøse tema, der betød noget i denne undergruppe, nemlig at Gud var sejrens herre.⁸¹ Det sidste tema blev som regel præsenteret lige så kort og formelagtigt som i nyhedsskrifterne, selv om der var tale om skrifter der ellers gav mere plads til refleksion. Enkelte gange ser man dog mere udfoldede tolkninger i retning af at Gud havde støttet den retfærdige sag, eller den retfærdigste måde at kæmpe på. Det kunne endda føre til selvkritik: Forsøgene 1659 på at generobre Malmö og Kronborg ved list mislykkedes, og ”dette lærte danskemanden, at han skulde blive ved Gud og hans gamle redelige danske sædvane, som er: danskemanden plejer altid at hade forræderi og gå redelig frem [...] og lykkedes for danskemanden, hvor han det forsøgte”.⁸²

De kommenterende verdslige skrifter talte altså ud fra et vel sammenhængende sæt af værdier, hvor ære og vanære var de dominerende. Vejen til ære var først og fremmest sejren, konkret og blodig; men den var også den rette holdning, som typisk kaldtes mandig. Skrifterne forudsatte fællesskab mellem aktører, skribenter og læsere om en mandighed, for hvem den blodige krig var ærefuld, lystig og munter, ganske som i den fagmilitære litteratur. Guds velvilje var nødvendig for sejr, men pønitense-tolkningen var fraværende. Gud blev rangeret ind som en af tre overordnede størrelser, som skrifterne ofte, men langt fra altid, henviste til, enkeltvis eller kombineret: Gud, konge og fædreland. De havde det fælles træk, at de både modtog og gav i ærens spil. De kunne erhverve sig ære og lovprises for det, og de kunne kaste glans og ære over de lavere stående.

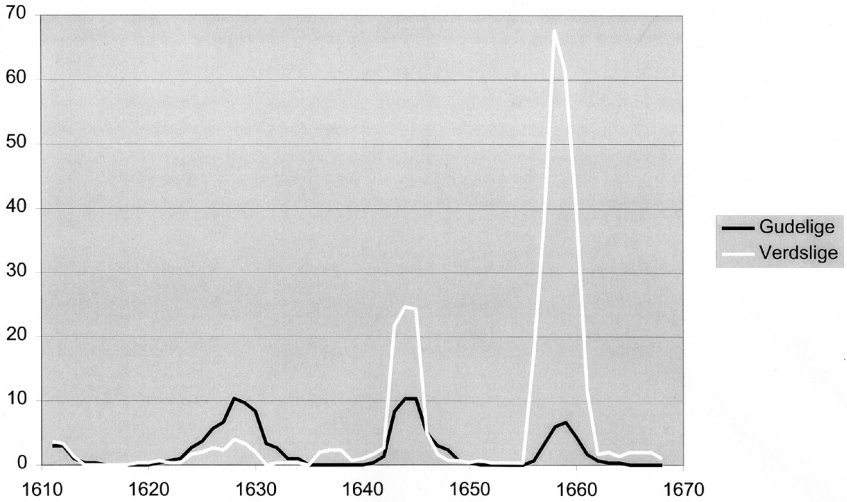
Konklusion

Var pønitense-tolkningen så virkelig en hegemonisk tolkning? Det korte svar er nej. Den intense bededagspraksis gav den en særlig platform, men i den

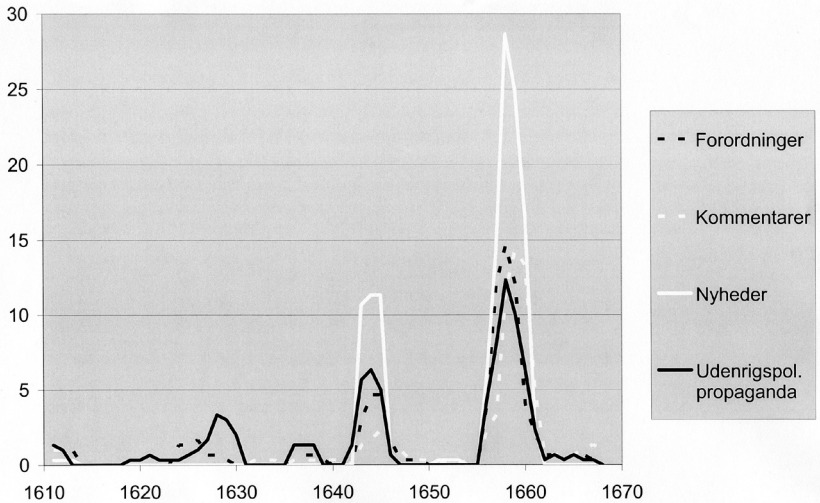
80. Eksempelvis Valther Walthersens Folckmar, *En ny Dict eller Jubil-sang*, København 1660.

81. At de tre temaer er omtrent lige hyppige er baseret på et samlet skøn over de forskellige fordelinger i den læste stikprøve og resten.

82. Anders Matthiøsen Hiøring, *Leyrs Krantz*, København 1660, her efter Dal 1959, s. 63.

Figur 2. Gudelige og verdslige skrifter om krigen i den danske trykte offentlighed. Antal skrifter pr. år, 3-års glidende gennemsnit. (Efter egen bibliografisk database.)

Figur 3. Verdslige undergenrer i skrifter om krigen i den danske trykte offentlighed. Antal skrifter pr. år, 3-års glidende gennemsnit. Definition af undergenrer: se teksten. (Efter egen bibliografisk database.)

trykte litteratur kan den kun siges at dominere i 1620'erne. Pønitense-tolkningen fik ganske vist efter denne tid en stadig mere central position i den gudelige litteratur; men i den verdslige litteratur er den næsten helt fraværende.

Den trykte diskurs om krigen var således splittet mellem to konkurrerende positioner. Hver dominerede sine genrer, og næsten ingen tekster faldt imellem genrerne eller udenfor positionerne.⁸³ Det havde store konsekvenser fordi forskydningen mellem genrer var så stærk. De gudelige tekster der behandlede krigen, blev langsomt færre. De verdslige blev hastigt flere (figur 2). Det var i høj grad de mange nyhedsskrifter der trak antallet af verdslige publikationer op. Genren var ukendt før i 1640'erne og var allerede ti år efter langt den vigtigste. Men der var også et voldsomt stigende antal verdslige skrifter i genrer som mere direkte end nyhedsskrifterne fremførte holdninger (figur 3).

I de verdslige skrifter blev Gud takket eller anråbt som sejrens herre. Den bibelske reference var dommere og konger, ikke profeterne. Som regel forsvandt Gud ikke helt ud af ligningen; men man kan bemærke, at Herren ofte blev nævnt kort og formelagtigt, og at der faktisk var et stort mindretal af de verdslige skrifter – og et lille flertal af de kommenterende verdslige skrifter – som slet ikke nævnte hans navn. Forfatterne ville næppe benægte deres kristendom; men den var ikke i synsfeltet når de skrev om krigen.

Den dominerende værdi i de verdslige skrifter var æren. Positivt som egen ære, negativt som hån mod fjenden. Vejen til ære var sejr eller i det mindste mandigt mod i nederlaget. Mens pønitense-tolkningen tog afsæt i det tidløse forhold mellem Gud og den syndige sjæl, hvad der førte til tekster med svage eller ingen referencer til samtidens begivenheder, så var de verdslige skrifter fokuseret på det materielle, nutidige og konkrete. I gerning vandt og tabte manden ære. Krigen blev forbundet med handling, muligheder og munterhed, ikke lidelse og sorg.

Forskydningen mellem genrer var dermed en forskydning fra de lidendes perspektiv til aktørens. Teksterne indbefattede implicit de læsende i det kæmpende *vi*. I ærens univers blev der hyppigt refereret til Gud, konge og fædreland. De kunne både erhverve sig ære og hyldest og være kilde til ære for de, der kæmpede for dem. Konge og fædreland kunne også bruges til at navngive dette *vi*. Fædrelandet – omtalt som sådan eller som Danmark, dansk,

83. Et eksempel på hver af disse muligheder analyseres i Olden-Jørgensen 2006, s. 106–109, 111–115.

norsk – var naturligvis særlig velegnet. Krigene førte dermed til en opblomstring i tale om fædreland og patriotisme, der spredte sig ind på andre felter.⁸⁴ Det var ikke uproblematisk, for patriotismen kunne bruges som platform for politisk kritik,⁸⁵ men fædrelandet blev påkaldt stadigt hyppigere, og fra midten af 1640'erne også ofte i officielle skrifter. Det blev et begreb man påberåbte sig fra alle sider, både i legitimering af det bestående og i legitimering af kritik. Patriotismen blev dermed en eksplicit værdi der spillede sammen med ærens vigtigere, men implicite.

Den kongelige regering spillede en rolle i forskydningen, idet den fra 1640'erne begyndte at udsende verdslige agitatoriske tekster ved siden af de fromhedsskrifter, kongen autoriserede som kirkeherre. Parallelt med dette mærkes i de sidste to tiår en tendens til at de officielle skrifter, hvad enten de var kirkelige eller statslige, i højere grad end de private skrifter forsigtigt bestræbte sig på en synkretisme af gejstlige og verdslige perspektiver.⁸⁶ Men den kongelige regering var aldrig nogen dominerende aktør, og den blev stadig mindre synlig i strømmen af skrifter. I hovedsagen var det markedet som valgte. Et mindretal valgte et gudeligt perspektiv, som i de private skrifter blev stadig mere domineret af pønitense-tolkningen. Et voksende flertal valgte et verdsligt perspektiv som var præget af den aktive krigsmands værdier.

Hvorfor de valgte sådan, kan man kun gisne om. Det kan måske knyttes til erfaringen. Ganske vist plagede krigene alle, mens kun et mindretal var aktive; men udviklingen af en permanent dansk hær mobiliserede et stejlt stigende antal danske som soldater. Det har gjort det lettere at associere sig med de aktive. Eller valget kan knyttes til håbet. Måske fandt de fleste mere trøst i at læse om den fremgang der måtte være og håbe på mere, end i at vende sig til Gud med bøn om syndernes forladelse. Hvis det var tilfældet har pønitense-tolkningens succes i den officielle kirke og de gudelige skrifter på længere sigt stødt flere fra sig end den tiltrak.

Den verdslige position var ikke en sekulær position. Gud havde sin plads. Han var sejrens herre, og man skulle vogte sig for hans unåde. I det hele taget ser man i de trykte skrifter nok konkurrence om opmærksomheden, men ikke ideologisk konflikt mellem tolkningerne. Fra arkivmateriale kendes et enkelt

84. Lind 1996.

85. Som fremhævet af Olden-Jørgensen 2006, s. 109.

86. Dermed gik tendensen i Danmark i retning mod den udprægede synkretisme, som findes i svensk kongelig krigspropaganda fra en længere periode, jf. Forssberg 2005; Peter Ericsson, *Stora nordiska kriget förklarar: Karl XII och det ideologiska tilltalet*, Uppsala 2002.

eksempel (1629) på at en politisk aktør formulerede det argument, at når krigen var straf for synden, kunne mennesker ikke gøres ansvarlige for dens udfald.⁸⁷ Der er også gudelige skrifter hvis fromhedsorientering implicit stempler den krigeriske og ærekære mand som syndig.⁸⁸ Men i den trykte litteratur er det langt mere almindeligt at behandle tolkningselementerne som forenelige. Det skyldes næppe alene at myndighederne var imod trykt polemik. En del tekster viser direkte hvordan man kunne lave en gennemgang mellem de diskursive rum. Selv tolkningen af krigen som syndens straf kan mødes i verdslige skrifter som forklaring på krigens eksistens i almindelighed, og bodfærdige gudelige skrifter kan tage parti for fædrelandet med fjendens syndighed som mental døråbner. Den samme konge stod bag skrifter med hver sin tolkning som kirkeherre og som krigsherre og bag en tendens hen mod en propagandistisk syntese sidst i perioden.

Alligevel betød forskydningen et lille skridt i retning af Max Webers *Entzauberung der Welt*. Guds billedet i de verdslige skrifter om krigen var hverken rigt på nuancer eller følelsesmæssig ladning. Gud var mindst lige så vigtig som referencepunkt som konge og fædreland; men den vigtigste værdi var ære og mandighed, og opmærksomheden var slet ikke vendt mod værdier. Den var fæstet på menneskers konkrete handlinger. Pønitense-tolkningen bandt Gud og verden tæt sammen. Menneskelige handlinger – synd, bod, bøn – var kun vigtige fordi de påvirkede Guds vilje. Derigennem fik de konsekvenser i verden. I de verdslige skrifter kunne det blive kort bekræftet at Gud styrede verdens gang; men det der for et teoretisk blik var grundlæggende værdier, var i praksis baggrundsværdier. Opmærksomheden og den emotionelle energi var rettet mod menneskers handlinger i forhold til hinanden. Menneskers handlinger var vigtige i kraft af deres direkte konsekvenser. Dermed var båndet mellem Gud og verden ikke kappet. Men det var påfaldende meget løsere.

87. Lind 2006, s. 505f.; Olden-Jørgensen 2006, s. 109f.

88. F.eks. Rosenkrantz m. fl. 1631.

The scourge of sin and manly honour:

Danish interpretations of war, 1611–1660

More than 500 Danish printed texts from the period 1611–1660 deal with war. Very prominent, as in all of Christendom, was the interpretation of war as God's scourge of sin. This was forcefully promoted by the Lutheran church, supported by the secular arm, and visible in an increasingly elaborate penitential liturgy and in official printed texts. 'Private' devotional texts might focus on God as the lord of victory; but they too became increasingly dominated by the penitential interpretation of war. Peace, not victory, was sought, and only by penitence and prayer.

Secular texts rarely dealt with war as a scourge. If they did, it explained why war existed in general. In every current war, God was addressed as the lord of victory, and generally in short and formal terms. The secular texts, even the seemingly neutral newsletters, were biased. They presented the war as a cause belonging to a Danish "we". This partiality was increasingly expressed in explicitly patriotic terms. Most of all, however, war was seen as an arena where the manly victor earned his honour and the defeated suffered ignominy. It was a perspective of the actor, or vicarious actor, and not of the sufferer.

There is no indication of an explicit conflict between these ideas although they competed silently on the print market. During the last two decades, the devotional prints were overwhelmed by the secular texts. In the print market, the penitential interpretation of war was marginalized by the viewpoint of the soldier.

Keywords: Denmark, war, penitence, patriotism, honour